

АРАБ ТИЛИДА ФЕЪЛЛАРНИ ИСТАК МАЙЛИДА КЕЛИШИНИ ТАЛАБ ҚИЛУВЧИ ЙУКЛАМАЛАР

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10000488>

Мансур Жуманиёзов

Ўзбекистон жаҳон тиллар университети,
стажёр-ўқитувчиси

Феълларни насб ҳолатига қўювчи юкламаларнинг сонини араб, ўзбек ва рус тилшунослари турлича берадилар. Лекин улар бир-бирини инкор қилмайди. Мустафо Ғалайиний юкламаларни 10 та эканлигини таъкидлаб ўтади. Булар:

أَنْ، لَنْ، إِذَا، كَيْ، لَامَ كَيْ، لَامَ الْحَوْدِ، فَاءُ السَّبْبِيَّةِ وَاوُ الْمُعْيَةِ، حَتَّى، أَوْ.

Мустафо Ғалайиний феълларни насб ҳолатига қўювчи юкламаларни деб номлаб, уларга қуйидагича таъриф бериб ўтади:

Ҳозирги-келаси замон феъллари махсус юкламалардан кейин насб ҳолатида туради. Уларнинг (умумий сони ўнта) асосийлари тўртта ва қуйидагилардир:

(1) أَنْ: حرفٌ مصدريةٌ و نصب و استقبال.³⁷

“Ан” юкламаси масдарий, насб ҳолатига қўювчи ва келаси замон юкламасидир”.

Масалан:

يُرِيدُ اللهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ.³⁸

“Аллоҳ сиздан енгиллатмоқни хоҳлайдилар”.³⁹

يُسِّرُنِي أَنْ تَتَقَدَّمَ.

“Сенинг олдинга интилаётганинг мени қувонтиради”.

Мустафо Ғалайинийнинг фикрича, бу юкламани “масдарий” деб аталиши боиси юкламадан кейин келган феъл масдар билан алмашиши мумкинлигидадир.

Масалан, юқоридаги يُخَفِّفَ жумлаларидаги يُخَفِّفَ феълини унингмасдари تخفيف – “енгиллатиш”, “юмшатиш” сўзи билан تتقدم феълини эса унинг масдари تَقَدَّمَ – “олдинга ҳаракат қилиш” сўз билан алмаштириш мумкин, яъни

يُرِيدُ اللهُ التَّخْفِيفَ عَنْكُمْ

³⁷ الشيخ مصطفى الغلاييني. جامع الدروس العربية. بيروت، 1993. ص 144

³⁸ القرآن الكريم. مدينة العبور. 2001. ص. 73.

³⁹ Қуръони карим маънолари таржимаси. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. –Т., 2009. –Б.83.

يسرنى تَقَدُّمُكَ.

Келаси замон юкламаси деб аталишга сабаб ундан кейин келаётган феълларни аксарият ҳолларда келаси замонда тасаввур қилинишидир. Шу ўринда, нафақат бу юклама, балки барча насб ҳолатини талаб қилувчи юкламалар келаси замонга ишора қилишини айтиб ўтишимиз лозим⁴⁰. Масалан: يُخْتَبِطُ الْخَطْبُ فِي النَّاسِ - Нотиқ одамларга нутқ сўзляпти. Бу гапда иш-ҳаракат ҳозир содир бўляпти. Агар унинг таркибида насб ҳолатини талаб қилувчи юкламалардан бири келса, иш-ҳаракат келаси замонда бўлиши аниқ бўлади. Масалан юқоридаги жумлани юклама билан келишига эътибор берсак: لَنْ يُخْتَبِطَ الْخَطِيبُ فِي النَّاسِ - Нотиқ одамларга умуман нутқ сўзламайди.

(2) لَنْ: حرفٌ نفيّ و نصبٍ و استقبال. ⁴¹

“لَنْ” инкор, насб ҳолатига қўювчи ва келаси замон юкламасидир”.

Масалан:

لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ. ⁴²

“Ўзингиз суйган нарсадан нафақа қилмагунингизча, ҳаргиз яхшиликка эриша олмассиз”⁴³.

لَنْ يَضِيعَ الْحَقُّ الْمَغْتَصَبِ.

“Зўравон ҳақиқатни ҳеч қачон йўқ қила олмайди”

Кўриб турганимиздек, бу жумлаларда تَنَالُوا -насб ҳолатидаги феъллар бўлиб, улар ўзбек тилига келаси замонда таржима қилинган. Бу юкламадан кейин келган феъл келаси замонда мутлақо амалга ошмайдиган иш-ҳаракатини англатади.

(3) إِذَنْ: حَرْفٌ جواب و نصب و استقبال. ⁴⁴

“اذن” -жавоб, насб ҳолатига қўювчи ва келаси замон юкламасидир”.

4. Араб тилида феълларни насб ҳолатида келишини талаб қилувчи юкламалардан яна бири حَتَّى “учун”, “...гунча” юкламасидир. Бу юкламадан кейин келаётган иш-ҳаракат келгусида амалга ошадиган мақсадни англатади. Мустафо Ғалайиний фикрича, бу юклама الى ёки لِ маъноларида қўлланилади⁴⁵. Масалан:

- قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاطِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى. ⁴⁶

⁴⁰ الشيخ مصطفى الغلايينى. جامع الدروس العربية. بيروت، 1993. ص.144

⁴¹ الشيخ مصطفى الغلايينى. جامع الدروس العربية. بيروت، 1993. ص.145

⁴² القرآن الكريم. مدينة العبور. 2001. ص. 62.

⁴³ Куръони карим маънолари таржимаси. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. –Т., 2009. –Б. 62.

⁴⁴ مصطفى الغلايينى، مع الدروس العربية، بيروت، 1993. ص. 45.

⁴⁵ الشيخ مصطفى الغلايينى. جامع الدروس العربية. بيروت، 1993. ص.155

⁴⁶ القرآن الكريم. مدينة العبور. 2001. ص. 318

“Улар: “То Мусо бизга қайтгунича, унга ибодат қилишда бардавом бўламиз”, дедилар”.⁴⁷

- اجتهد في الدرس حتى تصبغ عالمًا.

“Олим бўлиш учун тиришиб ўқи” ёки “Олим бўлгунингча тиришиб ўқи”.

- انتظر كمْ هنا حتى يطلع القمر.

“Мен сизни бу ерда Ой чиққунга кутаман”.

Кўриб турганимиздек юқоридаги жумлаларда يَزِجُ - “қайтгунича”, تُصْبِغُ - “бўлгунингча”, يَطَّلِعُ - “чиққунича” феъллари насб ҳолатида бўлиб, келгусидаги иш-ҳаракатини англатади.

Агар حتى “гача...”, “га қадар”, “токи” маъноларида ишлатилган бўлса, ундан кейин келаётган феъл рафъ ҳолати (аниқлик майли)да ҳам, насб ҳолатида ҳам бўлиши мумкин. Масалан:

- سرث حتى ادخل المدينة.

“Мен шаҳарга киргунча юрдим”.

Аниқроқ қилиб тушунтирадиган бўлсак, “мен мақсадга эришгунча юрдим, мана ҳозир шаҳарга кириб боряпман” деган маъно келиб чиқади. Агар биз шу жумлада феълни насб ҳолатига қўйиб “سرث حتى ادخل المدينة” десак “Мен шаҳарга кириш учун (кириш мақсадида) юрдим”, аниқроғи “...шаҳарга киргунча юраман” деган маънони англатади.

Мустафо Ғалайиний бу юклама баъзида الأ - “...маслик учун” маъносида ҳам келиши мумкинлигини айтиб ўтади.⁴⁸

(5) كى: حرف مصدرية و نصب و استقبال.⁴⁹

“كى - юкламаси масдарий, насб ҳолатига қўювчи ва келаси замон юкламасидир”.

كى юкламасини масдарий дейилишига сабаб, худди أن юкламаси каби ундан кейин келган феълни унинг масдари билан алмаштириш мумкин. Бу юклама ўзбек тилига “учун”, “мақсадида” каби сўзлар билан таржима қилинади. Масалан:

نذهب إلى الجامعة كي نتعلم - Университетга ўқиш учун борамиз.

Жумладаги نتعلم ҳозирги келаси замон феълни масдари билан алмаштириш мумкин.

“Университетга таълим олиш учун борамиз” - نذهب إلى الجامعة للتعلم

(6) لام كى (و تسمى لام التعليل ايضًا).⁵⁰

⁴⁷Куръони карим маънолари таржимаси. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. –Т., 2009. –Б. 318.

⁴⁸الشيخ مصطفى الغلايينى. جامع الدروس العربية. بيروت، 1993. ص. 155-56.

⁴⁹الشيخ مصطفى الغلايينى. جامع الدروس العربية. بيروت، 1993. ص. 145.

⁵⁰الشيخ مصطفى الغلايينى. جامع الدروس العربية. بيروت، 1993. ص. 149.

“كى” لومي (таълил (изоҳловчи, тушунтирувчи) лом деб аталиши мумкин) ҳам феълларни насб ҳолатида туришини талаб қилади.

Бу юклама ўзбек тилига “учун” деб таржима қилинади. Мустафо Ғалайиний фикрича “كى лومي” деб аталишига сабаб, юкламаси ўрнига жумлаларда юкламасини қўйиш мумкин. Масалан,

جئت لأتعلّم – جئت كى أتعلّم.

“Таълим олиш учун келдим”.

Бу юклама жумладаги иш-ҳаракатнинг мақсадини англатади. Буни Мустафо Ғалайиний ҳам таъкидлайди.

وقد تكون الام الناصبة مفيدة معنى العاقبة و النتيجة و المأل و الصيرورة.⁵¹

“Насб ҳолатига қўювчи л юкламаси оқибат, натижа, мақсад маъноларидаги жумлаларда қўлланилади”. Масалан: “Уни кечиришлари учун тавба қилди”.

(7) لام الجحود، (و تسمى لام النّفى (يضًا لأنها تَقَعُ يَد النّفى تأكيدًا له)، و هى التى تقع بعد "ماكان" أو "لم يكن".⁵²

“Лом ал-жухуд (инкор лومي) лом ан-нафйи деб ҳам аталади ва инкор жумлаларда уни таъкидлаш учун қўйилади. У “макан” ёки “لم يكن” дан кейин қўйилади”. Масалан:

- لم يَكُون اللهُ لِيُغْفَرَ لَهُمْ.⁵³

“(куфридан зиёда бўлганларни) Аллоҳ мағфират қилмас”.⁵⁴

7) Араб тилида насб ҳолатидаги феъл ф боғловчисидан кейин ҳам келиши мумкин. Бу ҳақда Мустафо Ғалайиний шундай дейди:

(8) "فَاءُ السَّبَبِيَّةِ، و هى التى تفيد أنّ ما قبلها سَبَبٌ لِمَا بعدها، و أنّ بعدها مُسَبَّبٌ عَمَّا قبلها".⁵⁵

“فَاءُ السَّبَبِيَّةِ” (Фа ас-сабабиййа) ўзидан олдин келаётган иш-ҳаракат кейинги шу ҳаракатнинг бажариши учун сабаб бўладиган ҳолатларда қўлланилади. Бунда кейинги келаётган иш-ҳаракат, олдингисининг натижаси бўлади”.

Бу боғловчи ҳақидаги фикрларга Фуад Неъмат қуйидагича қўшимча қилади: “Ундан олдин инкор ёки талаб (маъносидаги феъл) келади. Талаб буйруқ, инкор ёки тасдиқ маъносида бўлиши мумкин”.

Масалан:

كونوا ايّادًا واحدةً فتفوزوا

“Бир тан – бир жон бўлинглар муваффақят қозонасизлар”.

⁵¹ الشيخ مصطفى الغلايينى. جامع الدروس العربية. بيروت، 1993. ص. 150.

⁵² الشيخ مصطفى الغلايينى. جامع الدروس العربية. بيروت، 1993. ص. 151.

⁵³ القرآن الكريم. مدينة العبور. 2001. ص. 100.

⁵⁴ Куръони карим маънолари таржимаси. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. –Т., 2009. –Б. 100.

⁵⁵ الشيخ مصطفى الغلايينى. جامع الدروس العربية. بيروت، 1993. ص. 152.

Бу ерда كونوا “бўлинглар” буйруқ феъли, “تَفَوُّزُوا” –“муваффақият қозонасизлар” феъли насб ҳолатида ن - ҳазф қилинган (тушиб қолган) бўлиб, кўшлик, II шахс музаккарда турибди.

9) Юқорида кўриб ўтилган ف боғловчиси каби و боғловчиси ҳам феълларни насб ҳолатига кўяди.

(9) واو المعيبة ، (و هي التي تفيد حصول ما قبلها مع ما بعدها) فهي بمعنى: "مع" تفيد المصاحبة.⁵⁶

“واو المعيبة” (вав ал-маъиййа) ўзидан олдин келаётган воқеа-ҳодисанинг кейин келаётган ишҳаракати билан биргаликда бажарилганини англатади”.

Масалан: اِحْتَرَمْنِيْ وَاِحْتَرَمَكَ – Мени ҳурмат қил, (шунда) мен ҳам сени ҳурмат қиламан.

و боғловчисидан кейин икки феъл англатган ишҳаракати бир вақтда бўлаётган бўлсагина насб ҳолати қўлланилади.

Масалан:

هل تأكل السمك وتشرب اللبن.

- Сен бир вақтда балиқ еб сут ичасанми?

Агар و боғловчиси мақсад, натижа ёки биргаликдаги маънони боғламай, оддий маънодаги иш-ҳаракатини боғласа, ундан кейин келаётган феъл рафъ ҳолати (дарак майли)га кўйилади. Масалан:

- زُرْنِيْ وَاُزُورَكَ

“Меникига кел, мен ҳам сеникига бораман”.

Бу ҳақида Мустафо Ғалайиний ҳам шундай дейди:

“و ҳамда боғловчилари инкор ва талабдан кейин келмаса ҳозирги – келаси замондаги феълни насб ҳолатига кўймайди. ف боғловчиси инкор маъносидаги феълдан кейин, талаб маъносидаги феълдан кейин و боғловчиси инкор маънодаги феълдан кейин, талаб маъносидаги феълдан кейин келса насб ҳолатига кўйилади.

Агар улар иккисидан олдин инкор ва талаб маъноси келмаса феъл рафъ ҳолатига кўйилади. Масалан:

يُحْرَمُ -الاستاذ المجتهد-Устоз тиришқоқни ҳурмат қилади ва дангасани урушади.

فَيَحْجَلُ الكسول.

57. الشمس طالعة و ينزل المطر.

“Талаб” –дейди Мустафо Ғалайиний, бу буйруқ (الأمر) инкор (النهي), сўроқ (الاستفهام), истак (التمنى), илтимос (الترجى), таклиф (العرض), ундаш, мажбурлаш (التحضيض)дир”.⁵⁸

⁵⁶الشيخ مصطفى الغلايينى. جامع الدروس العربية. بيروت، 1993. ص. 153.

⁵⁷الشيخ مصطفى الغلايينى. جامع الدروس العربية. بيروت، 1993. ص. 154.

⁵⁸Уша асар. –Б.48.

10) Фейлларни насб ҳолатига кўювчи юкламалардан бири “учун”, “ёки” юкламаси бўлиб, Мустафо Ғалайиний уни феълнинг насб ҳолатига кўйишини таъкидлайди. Масалан: لَا أَثْرُكَ أَوْ تُعْطِيَنِي حَقِّي – Сени тинч кўймайман ё ҳақимни берасан.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, *أو* - юкламаси жуда кам ҳолатлардагина феълни насб ҳолатига кўяди. Шу сабабли бўлса керак, араб тилшуносларини ҳаммаси ҳам бу юклама ҳақида сўз юритмайди. Ўзбек ва рус тиллардаги дарсликларда эса бу ҳақида умуман маълумот йўқ, фақат Б.М.Гранде А. Абдужабборов бу ҳақида қисқача сўз юритганлар, холос.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РҲЙХАТИ:

1. Иброҳимов Н., Юсупов М. Араб тили грамматикаси. II Ж. – Наманган: Ибрат, 2020. – 563 б.
2. Абдужабборов А. Араб тили. –Т.:Тошкент ислом университети, 2007. –307 б.
3. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно историческом освещении. М.: “Восточная литература” РАН, 1998. – 592 с.
4. Куръони карим маънолари таржимаси. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. –Т., 2009.
5. الشيخ مصطفى الغلايينى، جامع الدروس العربية، بيروت، 1993.
6. القرآن الكريم. مدينة العبور. 2001.